

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Ufuk Deniz AŞÇI*

Özet: Bu makalede, Kırgızların ilk millî alfabesi ve bu alfabeyle oluşturulmaya çalışılan yazım kuralları ele alınmıştır. Söz konusu alfabe ve yazım kuralları, o döneme ait beş eser taranarak tespit edilmiş, örneklerle açıklamalar yapılmıştır.

Ana konuya girmeden evvel, Kırgızların 1920'li yıllara kadar süren edebiyatları ile ilgili bilgiler verilmiş, Kırgızların bu yıllara değin süren eğitim serüvenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Böylelikle ilk alfabe ve yazım kurallarının nasıl bir dönemde ve durumda oluşturulduğu daha net anlaşılacaktır.

Sonuç bölümünde, Arap harfli ilk Kırgız alfabe sistemi ile bugünkü Kiril kaynaklı Kırgız alfabe sistemi mukayese edilmiş; hangi sistemin daha millî ve Kırgız ses yapısına uygun olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap harfli Kırgız alfabesi, Kırgızca, Kırgız edebiyatı, alfabe, yazım kuralları.

Alphabet and Spelling Rules in the Early Era Kyrgyz Texts Written in Arabic Script

Abstract: This article explains the first national alphabet of the Kyrgyz and its spelling rules in reference to five different works from the early times of the Kyrgyz language and literature. To start with, a brief survey of the Kyrgyz literature until 1920s and the educational and political processes are explained so that a better understanding of the conditions under which the early alphabet and spelling rules were used. The results are attained on the basis of a comparison made between the first Arab-letter Kyrgyz alphabet system and the current Cyrillic Kyrgyz one, to find out which system is more suitable for the phonological characteristics of the Kyrgyz language.

Keywords: Arabic script Kyrgyz alphabet, Kyrgyz language, Kyrgyz literature, the alphabet, spelling rules.

1. GİRİŞ

1924 yılının Ocak ayında toplanan Türkistan ASSR meclisinin 12'nci kurultayında alınan "Kırgızlar ve Uygurlar gibi küçük toplulukların da kendi dilleriyle yazmaları" kararı, Kırgız yazı dilinin ve edebiyatının resmen başladığı

* Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi.

tarih olarak kabul edilir. Bu tarihe kadar Kırgızlar 1910'lu yıllara kadar geleneksel Çağatay yazısının devamı olan Arap harfli yazıyı; 1911'den itibaren bazen Kazakların bazen de Özbek veya Tatarların¹ alfabelerini kullanıyorlardı.

1918'den itibaren başlatılan eğitim seferberliğinden sonra, oluşturulacak alfabeyi, yazım kurallarını ve nihayet yeni dil ve edebiyatı geliştirecek "Kırgız entelektüeli" kısmen oluşturulmuştu. Hazırlanan zemin üzerine inşa edilecek Kırgızca ve Kırgız edebiyatı için geriye sadece Kırgızlara özgü bir alfabe ve yazım kuralları kalmıştı. Bunu da 1924 yılında İşenaalı Arabayev başkanlığındaki Kara-Kırgız Eğitim Komisyonu gerçekleştirmiştir.

Arabayev'in 1924 yılında hazırladığı ve 1925 yılında Moskova Merkez Matbaası tarafından 10.000 adet basılan *Cazuu Colunda Saamalık* adlı eserde, ilk Kırgız alfabeti, Kırgızcadaki sesler, bunların özellikleri ve yazım kuralları hazırlanmış; hatta bazı temel dil bilgisi de tanıtılmıştır.

Arabayev'in 23 harften oluşturduğu ilk Kırgız alfabeti eleştirilere maruz kalmıştır. Kırgızcadaki "y" sesi için herhangi bir harfin kullanılmaması, söz içindeki "ı, i" seslerinin yazım kurallarında gösterilmemesi gibi konular sıkıntı yaratmıştır. Yapılan eleştirileri değerlendiren Arabayev, 1926 yılında *Alip-Bee* adını verdiği 84 sayfalık yeni ve ihtiyaca cevap verebilecek bir alfabe kitabı hazırlayıp bastırmıştır.

Bu eserde artık Kırgızcadaki seslerin karıştırılmayacağı bir alfabe sistemi oluşturulmuştur. Yeni alfabede 24 harf ve kırbaçı adı verilen "hemze" kullanılmıştır. Sözcüklerin yanlış okunmaması için çok sağlam yazım kuralları geliştirilmiş; bunların tatbiki için esere zengin metinler ilave edilmiştir. Eklenen metinler eğitim gören öğrencilerin ve halkın bilgilenmesi için de önem arz etmektedir.

Alip-Bee'nin basımı ile alfabe tartışmaları nihayet bulmamıştır. Bu sefer de Arap harflerinin yazılışında, öğretilmesinde, matbaada kullanılmasında sorunlarla karşılaşıldığı yönünde eleştiriler gelmeye başlamıştır. Tartışmaların sonucunda, diğer Türk boylarının da Latin alfabesine geçmiş olmasının verdiği rüzgarla, 1927 yılında yeni bir karar alınmış; devam eden yıldan itibaren artık Kırgızlar da kendi ses özelliklerine uygun Latin alfabeti kullanmaya başlamışlardır. Buna rağmen, geçiş döneminde, yani 1930'a kadar Arap harfli kitapların basımı sürmüştür.

Bu makalede, 1924 yılından 1930 yılına kadar Kırgız yazı dilinin alfabeti olarak kullanılmış Arap harfli Kırgız yazısını inceledik. Kırgız ses özelliklerine göre hangi harfleri değiştirdiler, hangi sesi hangi harflerle gösterdiler, nasıl bir yazım kuralı

¹ Tatar, Kazak ve Özbeklerin yazıları da Arap harfliydi. Fakat kendi lehçelerine özgü bazı sesleri, yine Arap alfabesinden seçtikleri özel harflerle karşılıyorlardı. Bir anlamda, kendi lehçelerine özgü bir sistem geliştirmişlerdi.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

uyguladılar, oluşturulan yeni alfabeyle bütün eserlerde aynı mı uyguladılar, bu alfabe Kırgızcaya ne kadar uygundu, gibi soruların cevaplarını bulmaya çalıştık.

Şimdiye kadar Kırgızlarda alfabe sorunuyla ilgili pek çok çalışma yapılmış; gerek Arap gerek Latin ve gerekse Kiril alfabesi çeşitli nedenlerle eleştiri meydanında hisselerine düşen payı almışlardır. Bizim asıl gayemiz, bu ilk alfabe denemelerinde ortaya çıkan durumun bugüne nasıl ışık tutacağını görmektir. Sonuç bölümünde, günümüz Kırgız alfabesiyle ilgili bazı değerlendirmelerde, bu dönemin önemi de ortaya çıkacaktır.

Makalemizi, konumuz olan döneme ait beş eseri tarayarak oluşturduk. Bu eserlerin alfabe sistemleri ve yazım kurallarını değerlendirirken, dönemine ait en düzgün alfabe kitabı olduğu için Arabayev'in 1926'da bastırıldığı *Alip-Bee* (Prunza, 1926. 84 sayfa)'yi temel aldık. Arabayev'in kaleme aldığı ve ilk Kırgız alfabesi olan *Cazu Colunda Saamalık* (Moskva, 1925. 24 sayfa. 10.000 adet basılmış); anlatıcısı Togolok Moldo (Moldo Bayımbet) olan şiir kitabı *Nasyat* (Moskva, 1925. 22 sayfa); S. Karac Uulu (Karaçev)'nin kaleme aldığı iki perdelik komedi tiyatro eseri *Teñdik Colunda* (Prunza, 1928. 41 sayfa) ve S. Karac Uulu'nun, İ. Mişin'in *Nauka i Repigiya* adlı eserinden Kırgızcaya aktardığı *İlim cana Din* (Prunza, 1929. 59 sayfa), taradığımız diğer eserlerdir.

Özgün ilk Kırgız alfabesi, yazı dili ve edebiyatı filizlenmeye başlamadan önceki dönemde de Kırgızların sözlü ve yazılı edebiyatları vardı. Arap harflerinden oluşan ilk alfabenin oluşumunu daha iyi anlamak için 1920'li yılından önceki gelişmeleri bilmek ve değerlendirmek gerekmektedir.

1.1. İLK KIRGIZCA ALFABEYE KADAR KIRGIZLARDA EĞİTİM, YAZI DİLİ VE EDEBİYAT

Kırgız halkının ve aydınlarının sesini özgürce çıkarmaya başladığı 1990'lı yıllardan önce, Kırgız dili ve edebiyatının başlangıcı 1920'li yıllar olarak kabul ediliyordu. Bu tez, Türkistan'ı ekonomik anlamda sömürmek isteyen Rus emperyalistlerinin kültürel arenada geliştirdikleri bir söylemdir.

Resmî Sovyet tezine göre Kırgızlara eğitimi, bilimi, kültürü öğreten Sovyet rejimi olmuştur. Ekim Devrimi'nden önce Kırgızlar çok düşük okuma yazma oranına sahip oldukları, bu azınlığın da dinî eğitimden başka bilgilerle ilgilenmediği iddia edilmiş; bu resmî söylem sık sık tekrarlanarak "...*milletin özgeçmişini ile komplekse kapılması sağlanmaya...*" (Cumakunova 2001: 65) çalışılmıştır.

Fakat bizzat Çarlık Rusya'nın Eğitim Bakanlığınca kayda geçirilmiş bilgiler, resmî Sovyet tezinin tamamen doğru olmadığını göstermektedir. 1910 yılına ait bu raporda, bütün Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde 1.085 medrese ve 10.003 okul hüviyetinde eğitim kurumu kayda geçirilmiştir (Bobrovnikov 1913: 40-41). Bu okulların Türkistan bölgesindeki bazı eyaletlere dağılımı da şu şekildedir: Sır

Derya'da 804 okul, 31 medrese; Fergana'da 2446 okul, 204 medrese; Semerkand'da 2753 okul, 93 medrese (İdirisov 2007: 46).

Osmankulov, Kırgız dili eğitiminin tarihini araştırdığı kitabında, 1981-1914 yıllarına ait daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre 1891 yılında Yedisu bölgesinde 64 okul ve medrese açılmış, buralarda 1251 öğrenci eğitim almıştır. 1895'te okul sayısı 74'e, öğrenci sayısı 9086'ya yükselmiştir. 1897'de okul sayısı 88, öğrenci sayısı 12.835 olmuştur. Türkistan Genel Valisinin Rusya Halk Eğitim Bakanlığına yazdığı raporda, yönettiği beş bölgede 600 okul, 400'den fazla medrese olduğunu belirtmiştir. Bu okulların 14'ü Pişpek (Bişkek)'te, 11'i Karakol'da, 169'u Tüştük Kırgızistan(Güney Kırgızistan)'dadır. Bölgedeki okullarda okuyanların çoğunluğunu Özbek öğrencilerin oluşturduğu bilgisi de eklenmiştir (Osmankulov 1976: 34-36).

Eğer bu gerçekleri görmez de sözünü ettiğimiz resmî Sovyet tezini kabul edersek; 19. yüzyılın ortalarından itibaren "Türkî Til"² ile yazan Moldo Niyaz, Moldo Kılıç Şamırkan Uulu, Nur Moldo, Adlaş Moldo, Osmanaalı Sıdık Uulu, Belek Soltonoyev, Talip Moldo gibi Kırgız aydınlarını da hiç yaşamamış kabul etmeliyiz. (Sultanova 2007: 4-5).

Bugün bile resmî Sovyet tezi paralelinde görüş bildiren bilim insanları vardır (Kayırov 2005: 21-22)³. Bu tezde ısrarcı olanların, 1920'li yıllara kadar Çağatay yazı geleneğinin, bütün Türk lehçelerini kapsayan bir "üst yazı dili" olduğunu bilmemeleri imkânsızdır.

Burada, Kırgızların Devrimden önce çok okuyan, eğitilmiş, ileri bir kültür toplumu olduğunu savunmuyoruz. Hatta Sovyet rejiminden sonra Kırgız halkının eğitimde, bilimde, teknolojiye hızla ilerlediğini, bu ilerlemenin kaynağında Sovyet rejiminin olduğunu inkar da etmiyoruz ve bütün Türkistan'da okuma yazma oranının %1-2'lerde olduğunu, Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında en geri kalmış bölgelerin buralar olduğunu da farkındayız. Bunun yanında, Kırgızların Devrim öncesinde de bir yazı dili kullandıklarını, eğitimlerini bu dille yaptıklarını; yazarları olduğunu, eserler vücuda getirdiklerini de biliyoruz.

² Bu terim, Çağatay yazı geleneğinin 19'uncu ve 20'nci yüzyıllarda bölge halkı tarafından kullanılan adlarından biridir.

³ Süleyman Kayırov'un, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*'ndeki yorumu, Cumakonuva'nın alıntı yaptığımız tespitindeki kompleksin güzel bir tezahürüdür: "... 19. yüzyılda Arapça okuma yazma bilen şairlerin ortaya koydukları eserlere "yazınsal eser" örnekleri diyemeyiz. Onların hepsi irticalen şiir okuma sanatının ürünleridir. Bu sebeple araştırmacılar, okuma yazma bilen akınları "cazgiç akındar (yazan âşıkklar)" adıyla göstermişlerdir...Cazgiç akınlar arasında edebî geleneğe çok yaklaşabilen sadece Moldo Niyaz olmuştur... Buna rağmen Moldo Niyaz'ı edebiyat yani yazın temsilcisi olarak gösteremeyiz...Kırgız halkının yazılı kültüre, yazın geleneğine sahip olması, ancak millî basın yayına sahip olmasıyla mümkün olabilirdi. Böyle bir imkan , Kırgız halkının eline ancak 1924 yılında geçmiştir..."

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Ekim Devrimi'nden önce Çarlık Rusya, bölge halkını Ruslaştırmak gayesiyle yerli Rus okulları açmıştır. Okullarda eğitim görecektir bölge halkının çocuklarına Rusça öğretmek ve onlar aracılığıyla halkın geri kalan kısmını yönetmek, bu eğitim kurumlarının ana gayesi olmuştur. Okullara yoksul ailelerin çocukları veya hiç ailesi olmayan çocuklar özellikle seçilmiştir.

Doğdukları günden beri yoksulluktan başka bir şey görmemiş, aidiyet duygusundan yoksun bu çocuklar, kendilerine büyük imkânlar sunan okullara, verilen eğitime ve eğitimi veren Ruslara inanmışlardı. Bu inanç, Ekim Devrimi'nden sonra artarak devam etmiştir. İ. Arabayev, K. Sarikulakov, A. Cutakeyev, Sıdık Karaçev, Kasım Tımistanov gibi Kırgız aydınları da bu okullarda yetişmişlerdir (İdirisov 2007: 46).

İşenaalı Arabayev ve Hafis Sarsakeyev'in kaleme aldığı alfabe kitabı, bu yılların ürünüdür. 15 Şubat 1911 yılında Ufa şehrinde basılan "*Alifbe Yaki Tuta Okuu*" adlı bu kitap, bazı aydınlarca ilk Kırgız alfabesi olarak kabul edilir. Yazarlar eserin amacını şöyle açıklamışlardır: "*Bu Alifbeyi yazıp, basturmanızın amacı Kırgız ve Kazak çocukları için öz ana dilinde olan ders kitaplarını hazırlamak, onları ilim dünyasına eriştirecek yüce yollardan bir olan Türk ve Tatar dünyasına ayak basturmaktır*" (Cumakunova 2001: 67).

1917 yılının Kasım ayından 1918 yılının Şubat ayına kadar Büyük Ekim Devrimi ülke genelinde yayıldı ve bütün ülke siyasi anlamda bolşeviklerin eline geçti. Türkistan'ın pek çok halkı da bu sürece dâhil oldu. 30 Nisan 1918'de Türkistan Sovyet Federal Cumhuriyeti kuruldu.

Ekim Devrimi gerçekleşikten sonra bölge halkına devrimi belletmek gerekmektedir. Rejimi sağlamlaştırmak için yoğun bir propaganda faaliyetine ihtiyaç vardı. Propaganda yapmanın en güzel yolu ise basın yayın organlarıydı. Fakat okuma yazma oranı çok düşük olduğu için Türkistan halkının pek çoğu bir devrim olduğundan bile habersizdi.

Türkistan halkının %1-2'si okuma yazma biliyordu. Devrim'e kadar Özbeklerin %2 si, Taciklerin %1,2 si, Kazakların %1'i (Başka bir kaynağa göre %2,1'i) Kırgızların ise %0,6 sı okuma yazma biliyordu.

Bu durum Sovyet rejimini, ilkelerini, kuruluş gayesini halka öğretmek için sistemin önünde büyük bir engel teşkil ediyordu. Bu engeli ortadan kaldırmak için hemen okullar açma ve eğitimi geliştirme faaliyetlerine başlandı. 1919 yılının 15 Eylül tarihine ait rapora göre, bölgede 1,897 "*Birinci Basamak Okulları*" açılmış ve bu okullarda 33,598 öğrenci okutulmaya başlanmıştır. "*İkinci Basamak Okulları*"nın sayısı ise 36'dır. Burada ise 1,933 öğrenciye eğitim verilmeye başlanmıştır (Cigitov 1987: 32). 1918 ve 1919 yılında açılan okullara öğretmen yetiştirmek için pek çok şehirlerde kısa süreli kurslar verilmiştir.

Yüksek öğrenim için de girişimlere başlanmış, 1919'un Nisan ayında Türkistan Halk Üniversitesi (1920 yılından sonra adı Orta Asya Memleket Üniversitesi olmuştur.) açılmış; 1920'de dört tane Pedagojik Teknikum (*K.A. Timiryazev Enstitüsü, Özbek, Kazak-Kırgız, Tatar Enstitüleri*), 1921'de ise Türkistan İşçi-Çiftçi Üniversitesi (Sonraki adı *Orta Asya Komünist Üniversitesi*) açılmıştır. (Oruzbayeva 1983: 269)

Yazılı edebiyatın, matbaanın, yayınların olmadığı bir yerde halka eğitim vermek, ideolojiyi yaymak, onları siyasi oluşuma dâhil etmek zordur. Bu nedenle, Türkistan Komünist Partisi'nin 17-25 Haziran 1918 tarihideki 1. Kongresinde, ulusların kendi dillerinde yayın yapmaları gerektiği yönünde bir karar alınmıştır. Bu karardan hemen sonra 1918 yılında Özbekçe 11 gazete ve 2 dergi; 1919 yılında Kazakça 2 gazete; yine 1919 yılında Tacikçe bir dergi, 1920'de Türkmençe bir dergi, 1921'de Uygurca bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır. 1924 yılının başlarında Türkistan ASSR'sinde yerel dillerle (çoğu Özbekçe) 16-18 gazete ve 15 dergi basılmıştır. İlk yıllar için yerel dillerde gazete ve dergi çıkarmak çok da zor olmamıştır. Fakat kitap yazıp çıkarmak için biraz zamana ihtiyaç duyulmuştur. Buna rağmen 1919 ve 1920 yıllarında az da olsa özgün, çeviri ve siyasi kitaplar basılmıştır.

1920 yılında Taşkent'te Türkistan Memleket Matbaası kuruldu (Türkmambas). Bu matbaada 1921 ve 1922 yıllarında Özbekçe 32, Kazakça 21, Türkmençe 2, Tacikçe 1 okuma kitabı yayınlandı. 1920-1924 yılları arasında basılan bütün kitapların bölge lehçelerinde dağılımı şu şekildedir: Özbekçe 66, Kazakça 45, Türkmençe 11, Tacik-Farsça 3 kitap (Cigitov 1987: 33).

Yayınlara yardım etmek için 1922-23 yıllarında Moskova'da "Merkezî Doğu Matbaası, Merkezî Batı Matbaası" adıyla iki yayınevi kuruldu. Merkezî Doğu Matbaası sayesinde Türkistan lehçelerinde kitaplar, yayınlar çıkmaya başlamıştı. Fakat bu lehçelerle ilgili yazım kuralları, dil bilgisi, alfabe, terminoloji çalışmaları henüz yapılmamıştı. 1921 yılının sonunda bu maksatla Türkistan Eğitim Bakanlığı'nda alt komisyonlar kuruldu. 1921'de Özbek, Kazak-Kırgız İlim Komisyonu, 1922'nin ortalarında Türkmen İlim Komisyonu, aynı yılın sonunda Tacik İlim Komisyonu kuruldu. Bunlar, kendi dilleriyle ilgili incelemeler yapıp okuma kitabı, alfabe, dil bilgisi ve değişik edebi kitap hazırlamak; öte yandan da halktan folklorik malzemeleri toplamakla görevlendirilmişlerdi.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği içinde en az gelişmiş özerk devlet olan Türkistan ASSR'nin en geri bölgesiydi. Çalık Rusya'nın uygulamaları, kıtlık, yer değiştirme, hastalık ve savaşlar neticesinde Kuzey bölgesindeki (Ala Too'nun kuzeyi) Kırgız halkının nüfusu %41,4 azalmıştı (Cigitov 1987: 35).

Kırgız halkının göçebe ve yarı göçebe yaşıyor olması, burada okul açmayı ve öğrenci barındırmayı zorlaştırıyordu. 1918'de Pişpek'te, 1919 Prjevalski'de, Calal-

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

abad'a yakın Kögart'ta, 1920'de Tokmok'ta, Narın'da, Oş'ta, Canicol'un Ak-Suu şehrinde yatılı okullar açıldı. Bu okulların sayısı 1924 yılına kadar 18'i buldu.

Üniversite eğitimi alan Kırgızlar azdı. Mesela *Orta Asya Memleket Üniversitesi*'nde hiç Kırgız öğrenci yoktu. 1920-1924 yılları arasında Taşkent ve Almatı'daki *Orta Asya Komünist Üniversitesi*, *Türkistan Memleket Üniversitesi*'nde kız ve erkek Kırgız öğrencilerin sayısı 300-350 civarındaydı. Mevcut okulların ve üniversitelerin Kırgızistan'a uzak olması, Kırgızların oralarda eğitim almasının zorluğu, 1924 yılında Türkistan Merkezî Komitesi'ne "Kırgızlar ve Tacikler gibi sayıca az halkların kendi bölgelerinde enstitüler açılması" kararını aldırdı.

Kazaklar ve Özbekler 1918-1919 yıllarında kendi dillerinde kitap, gazete, dergi vb. yayın organlarını çıkarıyorlardı. Bu yıllarda Kırgızların kendilerine mahsus okuma kitapları bile yoktu. Özbek, Tatar ve Kazakların kitaplarından faydalanarak okuyorlardı. Kırgız öğretmenler bile bu lehçelerde eğitim almak zorunda kalıyorlardı. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı ana dilde yazma gerekliliği kendini gösterince, Türkistan Merkezî Komitesi ve Türkistan ASSR Hükümeti, Kırgız dilinde yayın başlatmak için faaliyetlere girişti.

1924 yılının Ocak ayında yapılan Türkistan ASSR Meclisi'nin 12. Kurultayı'nda Kırgızlar, Uygurlar gibi yazısı olmayan halkların lehçelerinde yayın yapma kararı alındı. Bu karar doğrultusunda, 1923-1924 eğitim yılında Türkistan Memleket Öğretmenleri Meclisi'nin alt organı olan Kırgız (Kazak-Kırgız) İlim Komitesi'nden "Kara-Kırgız İlim Komitesi" adıyla yeni bir komite kuruldu. Böylece Kazakların ve Kırgızların eğitim faaliyetleri ayrılmış oldu.

Kırgız gençlerinin eğitimlerini tamamlayarak yavaş yavaş okudukları meslek okullarından mezun olmaya başlaması ve Türkistan Özerk Cumhuriyeti yöneticilerinin Kırgızca gazete, dergi ve kitap basılmasının ihtiyaç olduğunu görmesiyle, 1923 yılında Türkistan Özerk Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı bünyesinde yeni bir alt komisyon kuruldu. Eski eğitimci İşenaalı Arabayev'in başkanlık yaptığı bu komisyon 1924 yılında Arap harflerinden oluşan ilk millî yazı dilinin alfabetini çıkardı. Aynı komisyon kullanılacak terimler meselesinin, Kırgız okullarında okutulacak Kırgızca ders kitaplarının yazılmasının ve Kırgızca olarak neşredilecek ciddi bir gazetenin temellerini attı.

Kurulan alt komisyonun üyelerinin tecrübesiz olması, sağlam bir ilmî dilin temellerini atacak kadroların azlığı ve yüksek okullarda okuyan gençlerin yazarlık istidatlarının tam manasıyla gelişmemesinden kaynaklanan problemler dolayısıyla bir yıla yakın bir zaman hazırlık devresi geçirilmiştir. Basılacak kitapların metinleri hazırlanmış ve 1924 yılının sonuna kadar iki ders kitabı, iki ilmî el broşürü, "Erkin Too" gazetesinin üç sayısı çıkmış; çeşitli konularda elle yazılmış yedi kitap ise matbaada basılması için hazır hâle getirilmiştir. Bunlar, "*Semetey*"in bazı bölümleri, Moldo Kılıç'ın yazdığı "*Kanattuular*", Togolok Moldo'dan derlenen "*Nasıyat*", Abılkasım Cutakev'in yazdığı "*Lenin Koşogu*", *Poemaları (Manzumeleri)* ve Kasım

Tınıstanov'un yazdığı “*Kasım İrlarının Cıynagı*” adlı şiir kitabıdır (Cigitov 1987: 37).

Kırgız entelektüelinin temelini 1921-1924 yılları arasında Taşkent ve Almatı'daki okullarda eğitim gören öğrenciler kurmuştur. 1924'e kadar ilk Kırgız aydınlarının yazı dilleri Özbekçe, Kazakça ve Tatarca idi. Bu tarihten sonra kendi lehçelerinde yazmaya başladılar. Kırgız öğrencilerin 1924 yılından önceki yazıları, söz konusu lehçelerin yayın organlarında çıkmıştır. Dolayısıyla, 1924 yılından önceki Özbek, Kazak, Tatar edebiyatlarında, Kırgız gençlerinin emekleri ve Kırgız düşüncesi de vardır, denilebilir.

1924'e kadar Kırgız öğrenciler kendi dillerinde basit gazeteler ve el yazısı küçük broşürler çıkardılar. Taşkent'te hazırladıkları “*Erkin Caş*” adlı duvar gazetesi; Orta Asya Komünist Üniversitesi'nin kurslarına katıldıkları esnada hazırladıkları “*Tuñguç Adım*” almanağı bunlardan birkaçıdır. Aynı zamanda eğitim aldıkları yerlerin yerel gazete ve dergilerinde çeşitli yazılar, şiirler de yayınladılar. Ayrıca bir perdelik “*Koyçu-çaban*” piyesini de sahnelediler.

Almatı'da okuyan Kırgız gençleri, kendi dillerindeki şiir, masal, hikaye vb. yazıları “*Jas Kalem*” adlı duvar gazetesinde ve “*Saule*” adlı el yazma dergide yayınladılar ve bir drama da sahnelediler.

İlk Kırgız entelektüelleri sadece Taşkent ve Almatı'da değil, aynı zamanda Kırgızistan'ın çeşitli yerlerinden de yetişmiştir. Bunlardan en önemlileri Togolok Moldo, Isak Şaybekov, Abılkasım Cutakeyev, Toktoraalı Talkanbayev, Orozakun Lepasov, Cumadıl Tülögabilov gibi okuma yazma bilen akınlardır. Bunlar şiirlerinde “yeni dönem, Bolşevik partisi, Sovyet idealleri, siyasi hareketler, kadınların sorunları” gibi konuları sıkça işlemişlerdir. Halk arasında Sovyet ideolojisinin ve eğitiminin kabul görmesinde okuma yazma bilen akınlara katkısı azımsanmayacak ölçüde etkili olmuştur. Bu akınlara şiirleri yazılı ve sözlü edebiyatla halk arasında dolaşmış; aynı zamanda kitap, dergi olarak da basılmıştır.

1924 yılının sonbaharında Kırgızistan, Türkistan ASSR'sinden ayrılarak ayrı bir eyalet oldu. 1925 yılında bu eyalet konfederatif bir yapıda şekillendi. 1 Şubat 1926 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bağımsız bir devleti olarak ilan edildi. Bu, Kırgız halkının kendi gelişimini sağlaması ve diğer halklarla denk seviyeye gelmesi için verilen önemli bir fırsattı. Ülke bir yandan ekonomik ve siyasi, öte yandan kültürel ve sosyal gelişimini ilerletmek için seferber oldu.

Kırgızistan'da bilimsel çalışmalar düzenli bir sürece girdi. 1924'te Pişpek ve Tüp'te Kırgız gençleri için dokuz yıllık okullar, 1925'te Oş'ta 2-3 yıllık pedagojik teknikumlar ve yine Pişpek'te Kırgız Eğitim Enstitüsü açıldı. Pişpek ve Tüp'te açılan okullar da sonradan teknikum seviyesine getirildi. Pişpek, Karakol ve Calal-Abad'da teknik eğitim okulları açıldı. 1927'de Frunze İşçi Fakültesi, 1928 yılında

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Kız Pedagojik Teknikumu kuruldu. 1929 yılında ülkede profesyonel eğitim veren okul sayısı 15i buldu. (Çigitov 1987: 39).

1924'ten itibaren ana dilde yazılan kitap, dergi ve gazeteler Kırgızcaya uyarlanan Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır. 1925 yılından sonra Kırgız aydınlar uyarlanan yeni alfabeyle yazmada, okumada, öğrenmede; daktilo kullanmada, matbaada zorluklar çıkardığı gerekçesiyle tartışmaya başladılar. Tartışma, devamında yeni alfabe fikrini gündeme getirmiştir. Nihayet 1927 yılında, diğer Türk halkları gibi Kırgızlar da Latin alfabesine geçmiştir.

Kırgızca yayımlanan basılmış ilk belge olan “Erkin-Too” gazetesi, 7 Kasım 1924 tarihinde Taşkent'te yayın hayatına başlamıştır. Kırgızistan'da çıkan “Leninçil Çaş” (7 Kasım 1926) ikinci Kırgızca yayındır. Sonra “Cer Töñkörüşü” (Oş, 1927) ve “Sabattuu Bol” (Frunze, 1930) gazeteleri yayımlandı. “Erkin Too” gazetesi, Kırgızistan'da “Kızıl Kırgızistan” adıyla yayın hayatına devam etti. 1926 yılında “Komünist” dergisi, 1928 yılının Mayıs ayında “Cañı Madaniyat Colunda” adlı pedagoji ve eğitim dergisi, aynı yılın Kasım ayında “Dıykan” adlı tarım dergisi çıkmaya başlamıştır.

Yeni Cumhuriyet'in ilanıyla Kırgızca kitapların basılmasına hız verildi. 1925 yılında 30, 1926'da 31, 1927'de 72, 1928'de 75 kitap basıldı. 1925-29 yılları arasında siyasi, ekonomik konularda 166, okuma kurallarından bahseden 50, edebî özellikte 46, farklı konular içeren 34 kitap basıldı. Basım işlerinin hızlanmasında en büyük pay, Moskova Merkezî Yayıncılık ve bu birimde kurulan Kırgız Bölümü'nündür. 1926 yılında kurulan Kırgız Memleket Yayınları (Kırgızmambas) yazılı edebiyatın gelişmesinde ve matbuatın Kırgızistan'a yerleşmesinde öncülük etmiştir.

1925-30 yılları ilim, dil, eğitim, sanat, ekonomi alanlarında kuruluş yılları oluştur. 1927 yılının Kasım ayında “Kızıl Uçkun” adlı bir edebiyat kulübü kurulmuştur. U. Abdukaimov, K. Bayalınov, K. Cantöşev, S. Karaçev, K. Malikov, A. Tokombayev, M. Elebayev vb. gibi edipler kulübün aktif üyelerinden bazılarıdır.

2. KIRGIZCA İLK (ARABAYEV'İN) ALFABE SİSTEMİ VE YAZIM KURALLARI

Kırgızlar, 1924 yılında kurulan ve İşenaalı Arabayev'in başkanlık yaptığı komisyonun çalışmaları neticesinde Arap harflerinden oluşan ilk millî yazı dili alfabesine kavuşmuşlardır. 1925 yılında *Cazuu Colunda Saamalık* adlı eserde ilk örneği verilen alfabe, 1926 yılında bastırılan *Alip-Bee* adlı eserle düzeltilmiş ve genişletilmiştir. Arabayev'in imzasını taşıyan iki eser arasında bazı farklılıklar vardır.

Cazuu Colunda Saamalık'taki alfabede sesleri göstermek için 23 harf ve “kıvaç” denilen “hemze” kullanılmıştır. İçseslerdeki “ı, i” ünlüleri yazımda

gösterilmemiştir. Eskiden kullanılan geleneksel yazım kurallarının etkisi bu alfabede fazlasıyla gözlenmektedir.

Alip-Bee'de ise sesleri göstermek için 24 harf ve “kırbaç⁴” adı verilen “hemze” vardır. Burada “y” sesini göstermek için “ي, ې (y) harfi ilave edilmiş, içseslerdeki “ı, i”ler de dâhil olmak üzere, bütün sesler harflerle gösterilmiştir.

Arabayev, oluşturduğu alfabedeki harfleri ve harflerin ses değerlerini şu şekilde açıklamıştır:

“Bizim kırbaçdan (ˆ) başka 24 harfimiz var. Bunlar:

ق (ç), ع (ğ), ش (ş), س (s), ز (z), ر (r), د (d), ج (c), ت (t), پ (p), ب (b), ا (a), ک (k), گ (g), ن (n), و (o), ی (i), ې (y) ünlü sesleri gösteren harflerdir. Diğer 18’i ünsüz sesleri gösteren harflerdir. Bu 24 harften “ا (a), ق (ç), ک (k), ع (ğ),” kalın; “ک (k), گ (g), ە (e)” ince sesleri gösteren harflerdir. Diğer 18 harfin önünde eğer kırbaç (ˆ) varsa ince, yoksa kalın okunur.” (Arabayev 1926: 16)

Arabayev’in “kırbaç” dediği şey, Arap alfabe sistemindeki “hemze”dir. Kalın veya ince sıradan oldukları belirli olmayan harflerle teşkil edilmiş bir sözcüğün yazımında, eğer sözcük ince sıradan ise başına kırbaç (hemze) konulmaktadır. Bu sayede sözcüğün nasıl okunması gerektiği rahatlıkla ayırt edilebilmektedir: Mesela; süyöt “seviyor” sözcüğünün bu alfabeyle yazılımı سۇيوت şeklindedir. Fakat yazımı bu şekilde bırakırsak sözcük iki şekilde okunabilir: “süyöt, suyot”. Çünkü sözcükteki ünlülerin ince sıradan mı yoksa kalın sıradan mı olduğu belli değildir. Böyle durumlarda “kırbaç” devreye girmekte ve sözcüğün yazımı şu şekilde oluşturulmaktadır: سۇيوت (süyöt).

Eğer sözcükteki ünsüzlerde ünlülerin hangi sıradan okunacağına dair bir ipucu varsa, o zaman kırbaça gerek duyulmamaktadır: Mesela; “ketüü” sözcüğü ince sıradan okunması gerektiği için كئۇۇ şeklinde yazılmalıydı. Ama kelimedeki ince sessiz k (ك)’nin varlığı, bu sözcüğün ince sıradan okunması gerektiğini gösteren bir ipucudur. Dolayısıyla kırbaça gerek kalmaz ve sözcük كئۇۇ şeklinde yazılır. Bu yazım özelliği Kırgızların Arap alfabesi kullandıkları döneme ait taradığımız beş eserde de kullanılmıştır.

⁴ Arabayev, sözcükleri ince sıradan okutan “hemze”ye *Cazuu Colunda Saamalık*’ta “kıvaç”, *Alip-Bee*’de “kırbaç” adını veriyor. “Kıvaç” sözü, Kazakçaya daha yakın bir söyleyiştir. Fakat “kırbaç” Kırgızca söyleyişe uygundur. Bu tercih, terimlerin de Kırgızlaştırıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

⁵ Eser basılırken bu harfin yazılımı matbaada unutulmuştur. Arabayev, alfabede 24 harfin olduğunu belirtmiş ve bu harfleri eserinde göstermiştir.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Yukarıda sözünü ettiğimiz yazım kuralları Arabayev'in tanıttığı bir kullanımdır. Bunun dışında, Alip-Bee'yi incelerken bizim fark ettiğimiz bazı yazım kurallarından da bahsetmemiz gerekir. Yazımda özelliği olan sözcükleri seçip gösterirken, örneklerin karşısına parantez içinde sayfa numaralarını verdik: اچیتیب açıtıp (15) gibi.

2.1. “ب” harfinin “p” sesi için kullanımı:

Kendilerine özgü bir alfabe ve yazım oluşturmadan önce Kırgızlar da Türkistan'daki diğer Türk boyları gibi Çağatay geleneğinin devamı olan bir yazım kullanıyorlardı. Eski yazımda “p” sesi için genellikle ب harfi kullanılmıştır.

Yeni alfabe sistemine geçen Kırgızların, eski alışkanlıklarını terk edemedikleri görülmektedir. Halbuki Arabayev, yeni sistemlerinde “p” sesi için Farsların alfabelerinde de var olan پ harfinin kullanılacağını belirtmiştir (Arabayev 1926: 16). Fakat sözcüklerde geçen bütün “p” sesi için پ harfi kullanılmamıştır. Özellikle söz içi ve sonundaki “p” sesi için ب harfi çokça kullanılmıştır:

تابتی taptı (6), كوب köp (14), اچیتیب açıtıp (15), ورۇب orup (19), دەب dep (19), تەپشى tepşi (23), چاپقى çapkı (24), قاپقانچی қапқанчы (37), عجۇرۇب cürüp (41), سۈيۈنۈپ süyünüp (55), اسپاتارى aspaptarı (75), عيپيتير iyiptir (80), epçi (82).

Söz başındaki “p” sesi için daima پ harfi kullanılmıştır:

پىچاق pıçaq (24), پۇل pul (36), پۇت put (42), پاراسى parası (45), پارتا parta (47), پايدا payda (50).

2.2. Ünlü harflerinden sonra kullanılan “پ” ve “پ” harflerinin “-yı- / -yi-” seslerini karşılaması:

Alip-Bee'de tespit ettiğimiz bu yazım özelliği diğer eserlerde yoktur. Arabayev'in ünlü harfler olarak belirttiği “ا, و, ۇ, ە, ې, ڭ” harflerinden sonra gelen “پ” ve “پ” harfleri, eserdeki gibi sadece “ı, i” ve “y” seslerini değil; “-yı- / -yi-” seslerini de karşılamaktadır:

ايلداغى Ibrayım (18), ايلدين ayıldın (18), قىين kıyın (20), كىيز kiyiz (26), ايلداغى ayıldı (27), ۇزايپ uzayıp (32), كىيرلگن kiyirilgen (44), كىينىپ kiyinip (55), اپتان aptayın (77), عيپيتير iyiptir (80), تىيپ tiyip (82).

“پ” harfi bir örnekte ünsüz harften sonra “-ıy-” seslerini karşılamaktadır: دېقانداریبیز dıyqandarıtız (76).

2.3. Metinde “ı” ve “i” seslerini gösteren “ی (ى)” harfinin yazımda gösterilmemesi:

Alip-Bee'de söz başı, içi ve sonunda bulunan bütün “ı” ve “i” sesleri “ی (ى)” harfiyle gösterilmiştir. Bu, bir yazım özelliğidir. Fakat yazım hatası olarak kabul edilemeyecek kadar çok örnekte “ı, i” sesini gösteren “ی (ى)” harfi kullanılmamıştır.

Bunun nedenini eski yazım geleneğinin henüz tamamen unutulmamış olmasına bağlayabiliriz.

تیلیبدهگی t(i)libizdeki (16), ئیپریلب iyri(i)p (34), نەرسەلەریبەز دین nerselerib(i)zdin (43), قسقاىى q(ı)sqası (75), مینیب m(i)nip (78), بارىبىز barıb(ı)z (79), بى b(i)r (80), اعالارىبىز aǵalarıb(ı)z (81).

2.4. Aynı sözcüklerin farklı yazılımları:

Sayıları çok olmamakla beraber bazı sözcüklerin Alip-Bee'deki yazılımlarında farklılıklar tespit ettik. Bizce bu farklılıklar dizgi hatasıdır. Çünkü farklı da yazılımlar, genel bir yazılımları metinde gözlenmektedir:

Metinde “uzak” anlamındaki “ıraak” sözcüğü genellikle یراق (18) olarak yazılmış olsa da bazen sözcüğün یراق یراق (20) şeklinde kısa ünlülü şekline de rastlanmaktadır.

Kırgızcada “hepsi, tamamı, bütün” anlamlarına gelen “baarı” sözcüğü %70 oranında بارى olarak uzun ünlülüdür. Fakat yaklaşık %30 oranındaki yazılımı ise بارى şeklinde.

Kırgızca “resim, şekil” anlamındaki süröt sözcüğü üç değişik şekilde yazılmış: ۋسۋرۋت “süröt” (33), ۋسۋرۋت “süröt” (43), ۋسۋرۋت “süröt” (45).

2.5. Dizgi hatasından kaynaklanan yanlış yazılımlar:

Alip-Bee'de bazı sözcüklerde yazım yanlışları vardır. Bunların oranı bir hayli fazladır. Bu farklı yazımların matbaadan kaynaklandığı çok açıktır:

“Tabışız” تابىشىبىز yazılması gerekirken “tabışız” تابىشىبىز (16) yazılmış; “kılıp” قىلىپ yazılması gerekirken “kılıp” قىلىپ (45) yazılmış; “barabız” بارابىز yerine “barayız” باراىز (64) yazılmış; “turuñuz” تۇرۇڭۇز yerine “turuguz” تۇرۇگۇز (69) yazılmış; anlam gereği “köp” كۋپ yazılmalyken “kap” قاب (77) yazılmış; anlam gereği “kü” كۇز yazılmalyken “köz” كۋز (32) yazılmış; “emesbi?” ەمەسبى yazılmalyken “demesbi?” دەمەسبى (82) yazılmış; “kayıbız” قاىبىز yazılmalyken “gayıbız” ǵاىبىز (83) yazılmış.

Şu iki sözcüğün yazılımında sözcüğün başına kırbaçı (hemze) konmalyken unutulmuştur: “süyünüp” سۋىۋنۋپ (55), “üçö” ۋچۋ (26).

Arabeyev'in Alip-Bee'deki alfabe sisteminde ğ(gayın) harfi olmadığı hâlde, iki örnekte ǵ (ayın) yerine bu harf kullanılmış: “caқтаǵıларǵа” جاقتاǵىلارǵا (80), “oǵuǵan” وǵۇǵان (83).

Yukarıda maddeler hâlinde gösterdiğimiz yazım farklılıkları haricinde, Alip-Bee'de tespit ettiğimiz harfler ve karşılıkları sesleri aşağıda tablo hâlinde verdik:

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

<u>Harfin Adı</u>	<u>Ses Değeri</u>	<u>Sözcük Başında</u>	<u>Sözcük Ortasında</u>	<u>Sözcük Sonunda</u>
Elif	“a”	ا	ا	ا
Be	“b”	ب	ب	ب
Cim	“c”	ج	ج	ج
Çim	“ç”	چ	چ	چ
Dal	“d”	د	د	د
Güzel He	“e”	ه	ه, ە	ه
-	“f”	-	-	-
Ge	“g”	گ	گ	گی
Ayin	“ğ”	ع	ع	ع
-	“h”	-	-	-
Ye	“ı”	ی	ی	ی
Ye	“i”	یء	ی	ئ
-	J	-	-	-
Kaf	“k”	ق	ق	ق
Kef	“k”	ك	ك	ك
Lam	“l”	ل	ل	ل
Mim	“m”	م	م	م
Nun	“n”	ن	ن	ن
Sağır Kef	“ñ”	-	ك	ك
Vav	“o”	و	و	و
Hemze, Vav	“ö”	ءو	و	و
Pe	“p”	پ	پ	پ
Ra	“r”	ر	ر	ر
Sin	“s”	س	س	س
Şin	“ş”	ش	ش	ش
Te	“t”	ت	ت	ت

Vav, ötre	“ü”	ۇ	ۇ	ۇ
Hemze, Vav, ötre	“ü”	ءۇ	ۇ	ۇ
-	“v”	-	-	-
Ye (Noktaları alt alta)	“y”	ې	ې	ي
Ze	“z”	ز	ز	ز
Lam-elif	“la”	لا	لا, لا	لا
Çift elif	“ā”	اا	اا	اا
Çift Güzel He	“ē”	هه	هه	هه
Ötreli Çift Vav	“ū”	ۇۇ	ۇۇ	ۇۇ
Hemze, Ötreli Çift Vav,	“ū”	ءۇۇ	ۇۇ	ۇۇ
Çift Vav	“ō”	وو	وو	وو
Hemze, Çift Vav	“ō”	ءوو	وو	وو

Kırgızların kendi ses düzenlerine göre hazırladıkları Arap alfabesi ile yazdıkları döneme ait taradığımız diğer dört eserde, Arabayev’in kendi yazdığı diğer bir eseri de dâhil, bazı farklı yazım kullanımları görülmektedir.

3. CAZUU COLUNDA SAAMALIĞ ADLI ESERDEKİ YAZIM KURALLARI:

1925 yılında Arabayev’in başkanlığında oluşturulan Kara-Kırgız İlim Komitesi’nin gayretleriyle hazırlanan *Cazuu Colunda Saamalık*, önceden de belirttiğimiz gibi, Kırgız yazı dilinin ilk alfabe, yazım ve dilbilgisi kitabı denemesidir. Bu çalışma birtakım eleştirilere maruz kalıca, Arabayev, yapılan eleştiriler ışığında *Alip-Bee* adını verdiği yeni bir eser meydana getirmiştir. Bu nedenle, *Cazuu Colunda Saamalık* ile *Alip-Bee*’deki yazım ve alfabe arasında ciddi farklılıklar vardır. Bu farklılıkları aşağıda maddeler hâlinde göstermeye çalıştık.

3.1. Söz başı seslerdeki farklı kullanımlar:

Eserdeki söz başı “a-” sesi, *Alip-Bee*’den farklı olarak ا harfi ile gösterilmiştir: *aytılat* (5), *آت* at (11), *اқилсизден* aқılsızdın (11), *ақсақал* aқsaқal (14), *арқан* arқан (16) vb.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Uzun “aa” sesi için söz başında اا , söz ortasında ve sonunda اا harfleri kullanılmıştır: شارغا şaarğa (16), सामالق saamalıq (kapak).

Sözbaşı “e-“ sesi için اه harfleri kullanılmıştır. Söz içinde ve sonunda Alip-Bee'deki kullanım bu eserde de aynıdır: امگهکچیلیری emgekeçileri (kapak), انچیلүү ençilüü (3), امскертүү eskertüü (3), امریگن erigin (4), املүү elüü (9), امکی eki (12).

Söz başı uzun “ee-“ sesi için اهه harfleri kullanılmıştır: امرچپ eerçip (9), امر eer (15).

Söz başı “i-“ sesi için ا harfi kullanılmıştır: اچکلیکتی içkelikti (3), اچکه içke (9), اشنبه işenbe! (22). Bir yerde ا harfleri ile gösterilmiştir: اء it (22).

Söz başı “ı-“ sesi için اء harfleri kullanılmıştır: ايسقكول ısıq-köl (14), ايناق ınaq (19). Bir yerde ا harfi ile gösterilmiştir: اشقندی ışkındı (15).

Söz başı “o-“ sesi için او harfleri; اوتتی ottı (15), اوشول oşol (16), اوشوندوی oşondoy (8); Uzun “oo-“ sesi için اوو harfleri kullanılmıştır: اوزۇنون oozunon (3), اوزدۇ oozdu (5).

Söz başı “ö-“ sesi için اوو harfleri kullanılmıştır: اوزدۇرگون özdürgön (3), اوموگكو örmökkö (15), اؤگۈز ögüz (10);

Söz başı “u-“ sesi için اوو harfleri; اويدۇن uydun (11), اورۇشقا uruşqa (15), اوقتو uqtu (8); uzun “uu-“ sesi için اوۇ harfleri kullanılmıştır: اوۇلۇ uulu (kapak).

Söz başı “ü-“ sesi için اوو harfleri kullanılmıştır: اۇندۇۇ ündüü (3), اۇچۇن üçün (5), اۇيدون üydön (16).

Ünlülerin söz içi ve sonundaki kullanımları Alip-Bee'deki şekliyle yazılmıştır.

3.2. “ı, i” seslerinin söz içindeki durumu:

Cazuu Colunda Saamalıq adlı dilbilgisi kitabında, “ı, i” seslerinin söz içindeki kullanımları *Alip-Bee*'den farklıdır. Tek heceli sözcüklerde genellikle “ı, i” seslerini gösteren bir harf kullanılmamaktadır. Arabayev, bu şekildeki kullanımın yazımı kolaylaştırdığı kanaatindedir (Arabayev 1925: 7). Son hecede de bu sesler umumiyetle gösterilmez. Sözcüklerin okunuşunda karışıklık olmayacağı bütün hâllerde söz içi “ı, i” sesleri için harf kullanılmamıştır:

قش nim (4), قش چيغېپ çığıp (3), تابىش tabış (3), جىل cıl (kapak), خالىق halıq (kapak), قىش kış (4), كىر kir (4), قرغز Қыргыз (4), تاپتىق taptıq (7), بىر bir (7), كىرىپ kirip (7), قىر kır (7), قاشقارلىق Қазақарлық (8), جاراش carış (8), تىركەلب تirkelip (12), جارم cardım (12), جاڭبىش cañılış (14), بەردىم berdim (14), مىلتىق miltıq (14), قىلبا қылба (22), قىزىقىبا қызықба! (22), امگهكسىز emgeksiz (22).

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız kuralların dışında, herhangi bir kural tanımsızın “ı, i” sesinin söz içinde “ı” harfiyle gösterildiği örnekler de çoktur. Bu durum bize oturmamış yazımın ipuçlarını vermektedir:

آیتلات aytilat (5), بیرینین birinin (6), قیز kız (6), قیرۇۇ kıruu (6), بیروو biröö (9), تۇرغانین turğanın (10), بیریرینه bir-birine (12), جازیلات cazılat (15), تابیشینه tabışına (18), تیلەك tilek (18), قایسینین qaysının (19).

3.3. “ğ” sesinin durumu:

Alip-Bee’de “ğ” sesi “ع (ayın)” ile gösteriliyordu. Bu eserde “غ (gayın)” harfi ile gösterilmiştir: بولوتۇرغان bolo-turğan (10), جازلغاندا cazılğanda (5), جالغز calğız (7), جوغور coğor (16).

3.4. “y” sesinin durumu:

Alip-Bee’de “y” sesi için “پ, ی” harfleri kullanılmıştı. Bu eserde “ı, i, y” sesleri için “ی, ی” harfi kullanılmaktadır:

سییاققۇو sıyaqtuu (3), چیققادیغن çıqkandığın (4), آیتلات aytilat (7), میسالداغی mısaldığı (9).

3.5. “p” sesinin durumu:

Cazuu Colunda Saamalıq’ta “p” sesi genellikle “ب” harfiyle gösteriliyor:

کوبتۇرتۇپ köptürtüp (5), کیرب kirip (7), بارب barıp (10), دەب dep (12), ترکەب ترکەب (14), آزابتی azaptı (17), تاب taap (22), قاپیشات qapışat (22).

Sadece üç örnekte “p” sesi için “پ” harfinin kullanıldığını tespit ettik:

آرپ arıp (kapak), سورپو sorpo (11), جالپینین calpının (11).

3.6. Cazuu Colunda Saamalıq’ta iki sözcüğün yazılımı farklıdır:

Bunlar: قیواچی ve واقتا sözcükleridir. Kitaptaki yazıma göre bu sözcükler “kıvaçı” ve “uaқта” veya “uaқта” diye okunmalıdır. Fakat biz sözcüklerin “Kıvaçı⁶ (Kırgızların Arap harfleri kullandıkları zamanda sözcüklerin başına konulan ve onların ince sıradan okunmasını sağlayan “hemze”)) ve “ubaқıt, ubaқtı (vakit, zaman)” olduğunu biliyoruz.

Sözcüklerin aslından hareketle قیواچی yazılışının “kıvaçı”; واقتا yazılışının da “uwaқта” şeklinde okunması gerektiğini ve و harfinin ا harfinin önünde kullanıldığında “w” sesini gösterdiğini düşünüyoruz. “w” sesinin söz başında “uw, üw” olarak telaffuz edilmesi gerektiği kanaatindeyiz: “uwaқта”. Bu tür kullanım

⁶ Arabayev, sözcüklerin ince sıradan olduğunu gösteren “hemze” harfine Alip-Bee’de “Kırbaçı” diyordu. Bu eserinde “kıvaçı” olarak kullanıyor.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

Kırgızcadan ziyade Kazakçaya uygun bir söyleyiştir. Bizce bu sözcüklerin yazılımı ve telaffuzunda Arabayev Kazakçanın etkisinde kalmış olmalıdır.

4. İLİM CANA DİN ADLI ESERDEKİ YAZIM KURALLARI:

1939 yılında S. Karac Uulu'nun Kırgızcaya *İlim Cana Din* adıyla çevirdiği⁷, İ. Mişin'in *Nauka i Repigiya* adlı eserindeki yazım, Arabayev'in *Alip-Bee*'sindeki yazım kurallarıyla büyük benzerlik göstermektedir. Benzerlikler dışında bazı farklı kullanımlar da vardır:

Eserde “p” sesi için çoklukla “پ” harfi kullanılmıştır: پیرولیتلاری pırolıtarları (kapak), پرونزا prunza (kapak), چاپایی capayı (5), پیلانئتئر pılanetter (9).

“b” harfi özellikle –p zarf-fiilinin gösteriminde ve bazı iç seslerde “p” sesi için kullanılıyor: کوچورۇلوب köçürülüp (51), تارتیب tartıp (5), بۈتۈپ bütüp (8), اوقسوب oqşob (11), ەسەب esep (16).

“i, ı, y” sesleri için “ی, ى, ۈ” harfi kullanılıyor. Eğer sözcükte ince veya kalın sıradan sessiz bir harf yoksa, “i” okunması gereken sözcüğün önüne kırbaçı konuluyor: ەئىلم ilim (6) gibi.

ماتىرىيالدارى matırıyaldarı (kapak), ەئىمىزدار mıyzamdar (18), ەئىشەشەشە işteşişe (42), ەئىشەشەشە işteşişe (42), ەئىشەشەشە işteşişe (42), ەئىشەشەشە işteşişe (42).

Diğer yazım kuralları Alip-Bee'deki gibidir:

“ö” sesi: ەوز öz (13), ەوتۈپ ötüp (15), ەوکۈم ökü (17), ەوزگۈرتۈ özgörtü (20), ەولوت ölot (26), ەولوردو ölordo (40), ەوسۇ ösü (48).

“u” sesi: ەۇشۇندا uşunda (12), ەۇرۇچۇلۇق uruçuçuluk (29), ەورات urat (43), ەۇلۇقتاشقان uluқтаşқан (49).

“a” sesi: ەاسمان asman (5), ەازىرقى azırkı (5), ەاستىرانومىيا astıranomiya (6), ەابدان abdan (23), ەاتا ata (44), ەاراب Arap (49).

“e” sesi: ەەتەبەرىن etiberin (5), ەەچ eç (7), ەەمەس emes (19), ەەگەردە egerde (24), ەەرچەپ eerçep (31).

“ü” sesi: ەۇستۈندۈ üstündö (5), ەۇچۈن üçün (22), ەۇشۇندۈپ üşündüp (25).

⁷ Sıdık Karac Uulu (Karaçev), ilköğrenimini Kırgızistan'daki Tatar tüccarların kurduğu “Cedid” okullarında okuduğu için Tatarca'yı; sonraki eğitim yıllarında geliştirdiği Rusçayı; diğer Türk lehçelerinden Özbekçe, Kazakça ve Uygurca'yı çok iyi derecede biliyordu. Bu nedenle, Kırgız edebiyatının gelişme devresinde Rusçadan Kırgızcaya pek çok tercüme yapmış ve bu kitapları bastırılmıştır. 1937 yılında, Tatarca yazdığı bir eserinde geçen “ah, milletim” sözünden dolayı “Pantürkist” suçlamasıyla yargılanıp idam edilmiştir (Cigitov 2006: 97-98).

“o” sesi: وىلونۇغا oylonuğa (5), ورتوسۇنا ortosuna (13), وشونۇ oşonu (19), وردو ordo (30), ووعان ooğan (37), وى oy (38).

“ğ” sesi: قىلعان qılğan (5), جاقتاعى caqtağı (18), جايغا cayğa (24).

5. TEÑDİK COLUNDA ADLI ESERDEKİ YAZIM KURALLARI:

S. Qarac Uulu'nun 1928 yılında Prunza'da, Kırgızistan Mamleket Basması'nda bastırıldığı iki perdelik komedi türü tiyatrosu *Teñdik Colunda* adlı eserindeki yazım, Arabayev'in Alip-Bee'sindeki yazım ile birebir aynıdır:

“y” sesi için: كامىديا kamidiya (kapak), وېنوچۇلار oynooçular (3), عسۇپوت süyöt (8), كۆينۆك köynök (5), قايىم qayım (19), قوي qoy (19), پوي-پوي poy-poy (18).

“g” sesi için: اچىلعاندا açılğanda (5), قاعىنيب qağınp (9), چىغىپ çığıp (24), جاڭغىز cañğız (37), چوغۇلۇشتا çoğuluşta (38).

“p” sesi için: “پ” harfi kullanılıyor. Diğer eserlerde olduğu gibi –p zarf-fiili için “ب” harfi kullanılıyor: پرۇنزا Prunza (kapak), كەپەرتىپ keperetip (5), جەلپىنىپ celpinip (18), دەپ dep (36), چىغارىپ çığarıp (36), پوي-پوي poy-poy (18).

“a” sesi için: اچىق açık (3), اق aq (5), اقچا aqça (7), ايت ayt (22), ازىر azır (31), الات alat (38).

“u” sesi için: ؤۇلات uğulat (10), ؤۇشۇل uşul (34), ؤۇب uğup (35).

“ı, i” sesi: Eserde bütün “ı,i” sesleri gösteriliyor ve “ى, ی” harfi kullanılıyor: اچىق açık (3), تىغىب tıgıp (5), جازىق cazıq (5), عىش iş (7), بىر bir (16), چىن çın (21), ىزدەپ izdep (24), ىراس ıras (27).

“o” sesi: erto (5), وڭ oñ (30), وشولورعو oşolorgo (32), ووبا ooba (33).

“ü” sesi: ؤۇيۈنۈن üyünün (5), ؤۇن ün (10), ؤۇچ üç (25), ؤۇلگۈ ülgü (38), ؤۇستۈنۈ üstünö (18).

“e” sesi: مەلەندى eelendi (5), ەكى eki (5), ەمنە emne (5), سەن sen (16), ەلە ele (21), ەل el (38).

“ö” sesi: ۆزۈم özüm (8), ۆتۈ ötö (18), ۆنۈمدۈ öñümdü (33), ۆچسۈن öçsün (35).

6. NASIYAT ADLI ESERDEKİ YAZIM KURALLARI:

Togolok Moldo'nun “Kırgız İlim Basması”ndan 1925 yılında yayımlanan *Nasiyat* adlı eserindeki yazım, Arabayev'in *Cazuu Colunda Saamalık* eserindeki yazıma benzemektedir. Bu da bize Arabayev'in *Alip-Bee*'sini yazana kadar, *Cazuu Colunda Saamalık* adlı eserinin yazımda temel alındığını gösteriyor. *Alip-Bee*'den sonra yazım kurallarında değişiklikler olmuştur. *Nasiyat*'taki belli başlı yazım farklılıkları şunlardır:

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

6.1. Söz başı seslerdeki farklı kullanımlar:

Eserdeki söz başı “a-” sesi, *Alip-Bee*’den farklı olarak, *Cazuu Colunda Saamalık*’taki kullanıma uygun olarak ا harfi ile gösterilmiştir. Söz içi ve onunda ا kullanımı *Alip-Bee* ile aynıdır: آلدیم aldım (3), آلتی altı (5), آیداب aydap (7), آتتی azattı (10), آتا ata (10), آچقین açqın (14), آجال acal (20).

Uzun “aa” sesi için söz başında اا , söz ortasında ve sonunda اا harfleri kullanılmıştır: سالمالق saamalık (2), تاب taap (4), تالا talaa (6).

Sözbaşı “e-“ sesi için اه harfleri kullanılmıştır. Söz içinde ve sonunda *Alip-Bee*’deki kullanım bu eserde de aynıdır: امکی eki (4), امبته eptep (6), امدیگی emdigi (9), املден elden (15), امسینه esine (18).

Söz başı uzun “ee-“ sesi için اهه harfleri kullanılmıştır. Söz içi ve sonundaki kullanımda *Alip-Bee*’deki yazım ile aynıdır: مههنتیڭ meenetiñ (6), اهه ee (6), بهه bee (7),

Söz başı “i-“ sesi için birden fazla yazım söz konusudur. Bazen اي harfleri: ايچكەن içken (6) ; Bazı örneklerde ا harfi: ابرمت ibret (9), ایشكە işiñ (10), ایشكە işke (19), اچته içte (19); Bazı yerlerde başta kırbaçı (hemze) ile ا harfleri kullanılmıştır: اازن izin (15), ااشتی işti (16).

Söz başı “ı-“ sesi için اي harfleri; ايرلارين ايرلارین (1), ايبلاپ ıylap (3), ايراققان ıraqqan (14), ایلوچۇ ıloçu (16) ve sadece ا harfi kullanılmıştır: اققاندا ıqqanda (7), اىستارچىن ıstarçın (5), انتىماقتى ıntımaqtı (14). Söz içi ve sonunda *Alip-Bee*’deki yazım uygulanmıştır.

Söz başı “o-“ sesi için او harfleri; اولتونوب oylonup (3), اورتوق ortok (6), اولتورۇب olturup (17); uzun “oo” sesi için söz içinde وو harfleri kullanılmıştır: اتوولو atoolu (kapak), باشتووچ baştooč (1), سوور soor (7), بوورۇن boorun (16).

Söz başı “ö-“ sesi için اوو harfleri kullanılmıştır. Sözcükte ince sıradan ünsüz varsa kırbaçı (hemze) kullanılmamıştır. Söz içi ve sonundaki yazım *Alip-Bee* ile aynıdır: اوچۇڭدۇ očüñdü (18), اوکۆمөт ökümot (19), اولگونдон ölgöndön (20), өз өз (20).

Söz başı “u-“ sesi için اوو harfleri kullanılmaktadır; اوشۇندا uşunda (3), اۇققاندا uqqanda (7), اۋران uuran (12). Söz içi ve sonundaki “u” ve uzun “uu” sesleri, *Alip-Bee*’deki kullanımla aynıdır.

Söz başı “ü-“ sesi için اۋو harfleri kullanılmıştır: اۋچۈن üçün (5), اۋچۈچۈن üç (16), اۋيرونۇب üyronüp (12). Söz içi ve sonundaki “ü” sesi *Alip-Bee*’de olduğu gibi gösterilmiştir.

6.2. “ı, i” seslerinin söz içindeki durumu:

Nasiyat'ta, son hecelerdeki “ı, i” sesleri için harf kullanılmamıştır. İlk, orta ve son hecelerde “ı, i” sesleri genellikle “ى, ي” harfiyle gösterilmiştir. Fakat ilk ve sonraki hecelerde “ı, i” seslerinin gösterilmediği örnekler de vardır. Bu konuda metinde bir tutarsızlık gözlenmektedir:

زالم zalım (3), ألب alıp (5), تارتشتك tartıştıñ (6), غيلم ğılım (12), چشینیب çaşınıp (12), امزدرديڭ amzdrdık (16), جلدا cılda (16), كمدى keldi (11), اسكى eski (6), مندان mından (18).

6.3. “ğ” sesinin durumu:

Alip-Bee'de “ğ” sesi “ع” ile gösteriliyordu. Bu eserde ğ harfi ile gösterilmiştir:

بايغا bayğa (4), جوغولغونون coğolğonun (9), باغب bağıp (13), قولغو qolğo (14), جاريديغن cardıgın (19).

6.4. “y” sesinin durumu:

Alip-Bee'de “y” sesi için “ ي , پ ” harfleri kullanılmıştı. Bu eserde “ı, i, y ” sesleri için “ ى , ي ” harfi kullanılmaktadır:

قايئاتانب qayıttanıp (19), باي bay (15), كمدىلەپ kedeylep (12), بايقۇش bayquş (7), چايى cayı (3), قايئاتانب qayıttanıp (19).

6.5. “p” sesinin durumu:

Nasiyat'ta “p” sesi genellikle “п” harfiyle gösterilmektedir. Bu yönüyle *Cazuu Colunda Saamalık*'tan farklılık göstermektedir.

торпогун torpoğun (7), Сорпо sorpo (7), таппадиң tappadıñ (7), چاپтук çaptıñ (6), чөптү çöptü (6), манптан manaptan (4), манпты manaptı (21), cabırqap (3), calpı (3), Alıpe (2).

Bu kuralı bozan tek kullanım, -p zarf-fiilinin yazılımlında görülmektedir. Eserde -p zarf-fiili bütün örneklerde “п” harfiyle gösterilmiştir:

болуп bolup (11), айланıp aylanıp (9), бергенсип bergensip (6), ойлонуп oylonup (15), көрүнүп körünüp (18).

7. SONUÇ

7.1. Çağdaş Kırgızcada kullanılan alfabe ile Arabayev'in alfabe sisteminin karşılaştırması:

Çağdaş Kırgızcada kullanılan Kiril alfabeti ve alfabedeki harflerin ses değerleri Latin harfleriyle şu şekilde gösterilmektedir⁸:

⁸ Kiril alfabeti sistemi şu kaynaktan alınmıştır: *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, (Redaktör: E. Abduldıyev, D. İsayev), “Mektep” Basması, Frunze, 1969. s.12.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

<u>Kırgızca Kiril alfabeti</u>	<u>Ses Değerleri</u>
А	a
Б	b
В	v
Г	g / ğ
Д	d
Е	e (Söz başında ve söz içinde ünlülerden sonra “ye”)
Ё	yo
Ж	c / j (Rusça kelimelerde)
З	z
И	i
Й	y
К	k / k̇
Л	l
М	m
Н	n
Ң	ñ
О	o
Ө	ö
П	p
Р	r
С	s
Т	t
У	u
Ү	ü
Ф	f

Ufuk Deniz AŞÇI

X	h
Ц	ts
Ч	ç
Ш	ş
Щ	şç
Ъ	Ayırma işareti (Ses değeri yoktur)
Ы	ı
ь	İnceltme işareti (Ses değeri yoktur)
Э	e
Ю	yu
Я	ya

İşenaalı Arabayev'in 1926'da son hâlini verdiği Arap kaynaklı alfabe siteminde kullandığı harfler ve ses değerleri şu şekilde gösterilmiştir:

<u>Harfin Adı</u>	<u>Ses Değeri</u>	<u>Sözcük Başında</u>	<u>Sözcük Ortasında</u>	<u>Sözcük Sonunda</u>
Elif	"a"	ا	ا	ا
Be	"b"	ب	ب	ب
Cim	"c"	ج	ج	ج
Çim	"ç"	چ	چ	چ
Dal	"d"	د	د	د
Güzel He	"e"	ه	ه, ا	ه
-	"f"	-	-	-
Ge	"g"	گ	گ	گ
Ayin	"ğ"	ع	ع	ع

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

-	“h”	-	-	-
Ye	“ı”	ی	ی	ی
Ye	“i”	ی	ی	ئ
-	J	-	-	-
Kaf	“k”	ق	ق	ق
Kef	“k”	ك	ك	ك
Lam	“l”	ل	ل	ل
Mim	“m”	م	م	م
Nun	“n”	ن	ن	ن
Sağır Kef	“ñ”	-	ك	ك
Vav	“o”	و	و	و
Hemze, Vav	“ö”	ءو	و	و
Pe	“p”	پ	پ	پ
Ra	“r”	ر	ر	ر
Sin	“s”	س	س	س
Şin	“ş”	ش	ش	ش
Te	“t”	ت	ت	ت
Vav, ötre	“u”	ۇ	ۇ	ۇ
Hemze, Vav, ötre	“ü”	ءۇ	ۇ	ۇ
-	“v”	-	-	-
Ye (Noktaları alt alta)	“y”	ی	ی	ی

Ufuk Deniz AŞCI

Ze	“z”	ز	ز	ز
Lam-elif	“la”	لا	لا, لا	لا
Çift elif	“ā”	اا	اا	اا
Çift Güzel He	“ē”	هه	هه	هه
Çift Ötreli Vav	“ū”	وؤ	وؤ	وؤ
Çift Ötreli Vav, Hemze	“ū”	وؤء	وؤ	وؤ
Çift Vav	“ō”	وو	وو	وو
Çift Vav, Hemze	“ō”	ووء	وو	وو

Tabloda görüldüğü gibi, Arabayev’in alfabe sisteminde, yazı dili olarak kullanılmasına karar verilen Kuzey (Isık-Köl) ağızlarında “f, h, j, v” sesleri ve Rusça sözcüklerin yazılımlında kullanılan, Rusçaya ait ë (yo), ц (ts), щ (şç), ь (ayırma işareti), ь (inceltme işareti), ю (yu), я (ya) sesleri için herhangi bir harf kullanılmamıştır. 1920’lerde Rusçanın Kırgızca üzerindeki etkisi bugünlerdeki kadar yoğun olmadığı ve alıntı sözcüklerin Kırgızcadaki telaffuzunda “Kırgızcalılaştırma” uygulandığı için, o yıllarda bu sesler için ayrı bir harfe de gerek görülmemiştir. Bünyesinde “f, h, j, v” seslerini barındıran alıntı sözcükler Kırgızcalılaştırılmış; “f” sesi “p”, “h” sesi “k”, “j” sesi “c”, “v” sesi ise “b” sesine dönüştürülmüştür.

Alfabe Kırgızca için yabancı olan bu seslerin bir harf karşılığı kullanılmadığı için, alıntı sözcüklerin Kırgızcalılaştırılmasında Arabayev’in bu sistemi bir tür “süzgeç” görevi yapmıştır. Bu yolla hem alfabe “millî” kalmış hem de yazı dili millîliğini korumuştur.

Bizce, bugünkü Kırgızca için ë (yo), ц (ts), щ (şç), ь (ayırma işareti), ь (inceltme işareti), ю (yu), я (ya) harfleri gereksizdir. Bu harflerin karşıladıkları sesler bugünkü Kırgız alfabesinde şu şekilde karşılanabilirdi: ë= йо, ц= тс, щ= шч, ь (Kırgızca için ses değeri yok, kullanılmamalı), ь (Kırgızca için ses değeri yok, kullanılmamalı), ю= йу, я= йа, э= е.

Bir alfabenin kullanışlı olabilmesi için, sesleri en az harf kullanarak göstermek gerekir. Zaten mevcut Kırgızca alfabe bu kural gözetilmekte ve “k,к” sesleri için “к” harfi, “g, ğ” sesleri için “г” harfi, “c, j” sesleri için “ж” harfi, “h, һ, һ” sesleri

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

İçin “x” harfi kullanılmaktadır. “Gereksizdir” dediğimiz harfler için önerdiğimiz harfler kullanılarak, Kiril kaynaklı Kırgız alfabesi daha kullanışlı bir hâle gelebilirdi. Rusça sesler için kullanılan ve sonraları Kırgız sesleri için de kullanılmaya başlanılan bu harfler, alfabeği Ruslaştırmaktan başka bir işe yaramamaktadır, kanaatindeyiz.

Arabayev’in sisteminde fazlalık olarak değerlendirilebilecek tek harf “ل (lâm-elif)”tir. Bunun yerine “ل” ve “ا” harfleri kullanılabilirdi. Fakat Arap alfabesindeki özellikten dolayı (Harflerin başta, ortada, sonda kullanılma şekilleri) bu harfin varlığı çok da rahatsız edici olmayabilir.

Kırgızcadaki çoğunluğu ikincil olan uzun ünlülerin gösterilmesinde her iki sistemde de aynı yol seçilmiş, harfler yan yana kullanılmıştır: “uzun a” için “اا / aa”, “uzun e” için “ee / ee”, “uzun o” için “oo / oo” gibi.

Bu bilgiler ışığında, Arabayev’in alfabe sisteminin çağdaş Kırgızcada kullanılan sistemden daha millî olduğunu, sadece Kırgız ses yapısı düşünülerek hazırlandığını görmekteyiz. Bugünkü Kırgız alfabesi, Rusçanın ihtiyaçları da düşünülerek hazırlanmış gibidir.

7.2. Arabayev’in hazırladığı ve 1925 yılında bastırıldığı Cazuu Colunda Saamalık’ta oluşturulan alfabe sistemi, Kırgızcanın bütün seslerini tam olarak göstermediği için eksiktir. Arabayev, böyle yaparak daha kolay yazılabilen bir alfabe oluşturmak istediklerini belirtse de, bir alfabenin en iyi hâli, o dildeki bütün sesleri karşılayabiliyor olmasıyla ölçülür. Eğer bir ses için birden fazla harf kullanılmışsa ve sözcüklerin okunmasında herhangi bir karışıklık olmayacaksa, o zaman daha az harf kullanımı söz konusu olabilir.

1926 yılında hazırlanıp bastırılan Alip-Bee kitabındaki alfabe sistemi ve yazım kuralları, Kırgızcanın ihtiyaçlarını tam olarak karşılayan, daha doğru bir sistemdir. 1925’teki denemeden sonra yapılan olumlu eleştiriler Alip-Bee’de değerlendirilmiş, daha doğru ve kullanışlı bir alfabe ortaya çıkmıştır.

7.3. Arabayev’in sadece Kırgızcadaki seslere karşılık gelen harflerden bir alfabe oluşturması, alıntı sözcüklerin Kırgızçalaştırılması açısından tam bir “elek” görevi yapmıştır. Bu sayede pek çok alıntı sözcük Kırgızca telaffuzuna uygun yazılmıştır: Rusça “Frunza” adı bu alfabeyle פרۇنزا (Prunza) şeklinde yazılmış ve Kırgız yazı diline bu şekilde girmiştir. Sonradan 1990’lı yıllara kadar Фрунзе (Frunze) şeklinin kullanıldığı bu adın tekrar Rusçalaştırılmasında Kiril alfabesinin etkisi de muhakkak olmuştur.

7.4. Taradığımız ve gördüğümüz eserlerden yola çıkarak, 1924-1930 yılları arasında kullanılan bu alfabenin hiçbir zaman tutarlı olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz. Bunun nedeni, eserleri yazan veya bastıran Kırgız aydınlarının yazım kuralları ve alfabe konusundaki farklı bakış açılarıdır. Kullanıldığı yıllarda yoğun

eleştiriler alan bu alfabenin, yine bu tartışmalar neticesinde ve oluşan siyasi gelişmeler çerçevesinde değiştirildiğini biliyoruz.

7.5. Arabayev'in alfabe sisteminde kullandığı “ء (kırbaç), ұ (u, ü), Ы̇ (ñ)” harflerinin yazımı güçleştirdiği söylenebilir. Fakat Arabayev'in Arap alfabe sisteminden, Kırgızcanın ses yapısına uygun en kullanışlı sistemi oluşturmuş olduğunu görülmektedir.

8. KAYNAKÇA

8.1. TARANAN ESERLER:

ARABAY UULU, İşenaalı (1925), *Cazuu Colunda Saamalık*, Maskö: Maskö Borbor Halık Basmahanası.

-----, (1926), *Alip-Bee*, Prunza: Kırgızistan Ökümöt Basma Söz Bölümü.

KARAC UULU, Sıdık (1928), *Teñdik Colunda*, Eki Köşögölü Kamidiya (Külkü), Prunza: Kırgızistan Memleket Basması.

MİŞİN, İ. (1929), *İlim Cana Din*, (*Nauka i Repigiya*'nın çevirisi. Çeviren: Sıdık Karac Uulu), Prunza: Kırgızistan Memleket Basması.

TOGOLOK Moldo (Moldo Bayımbet) (1925), *Nasıyat*, Moskva: Kırgız Bilim Kemesiyesi (Tsentrāl'noye İzdatel'stvo Narodov SSSR. Moskva, Nikol'skaya, 10. Po Zakazu Revkoma Kara-Kirgizskoy Avtonomi Oblasti).

8.2. FAYDALANILAN KAYNAKLAR:

ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., (Red.) (1969), *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdүgү*, Frunze: Mektep Basması.

-----, (Red.) (1984), *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdүgү*, c-I, Frunze: Mektep Basması.

ABILKASIMOV, B. (1988), *XVIII-XIX. Gasırdagı Kazak Adabiy Tilinin Cazba Nuskaları*, Almatı: Gılım.

BOBROVNİKOV, N. A.(1913), *Rusko-Tuzemniye Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Azii*, St. Petersburg.

CİGİTOV, Salıcan (1987),“Kırgız Sovet Edebiyatının Carılışı, Calpı Tarihıy Cana Madanıy Şarttar, Poeziya, Proza, Dramaturgiya”, *Kırgız Sovet Adabiyatının Tarihı-I*, Frunze: İlim Basması, s.31-99.

KIRGIZ DİLİ VE EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINA AİT ARAP HARFLİ KIRGIZ
METİNLERİNDE ALFABE VE YAZIM KURALLARI

- , (2006), *Karanlık Yıllar ve Bir Mihenk Taşı: Sıdk Karaçev*, Bişkek: Kırgız Türk “Manas” Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:15, s. 93-105.
- CUMAKUNOVA, Gülzura (2001), “Atatürk’ün Harf Devrimi ve Kırgızistan’da Alfabe Meselesi”, *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (Ankara, 6-7 Ekim 2000)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.65-70,
- ÇEKEROĞLU, Betül (2007), *Kırgızlar İçin Açılan Rus Yerli (Tuzem) Okulları*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.
- DIYKANOV, K. (1994), *Kırgız Tilindegi Kıyın Maseleler ve Tuvra Cazuv*, Bişkek.
- DIYKANOV, K., DIYKANOVA, Ç. (1990), *Arab Cazusun Üyrönüü*, Frunze.
- DIYKANOV, K., KUDAYBERGENOV, S., YANŞANSİN, Y. (1958), *Kırgız Cazuu Tarıhnan*, Frunze: Kırgızokuupedmambas.
- İDİRİSOV, S. (2007), *Kıyaylık Kırgızdarın Adabiy Tili*, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Bölümü Doktora Tezi, Bişkek.
- KARASAYEV, H. K. (1983), *Orfografiyalık Sözdük*, Frunze: Sovetskaya Entsiklopediya.
- KASAPOĞLU-ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYIPOV, Süleyman (2005), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, c.31, Kırgız Edebiyatı-I, KTBY, Ankara.
- NASKALİ, Emine Gürsoy (2002), “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikaları”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Haz. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin), Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları: 55-61.
- ORUZBAYEVA, B.Ö., (Red.) (1983), *Kırgız Sovet Entsiklopediyası*, Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası, Kırgız SSR Basma, Poligrafiya Cana Kitep Sooda İşteri Boyunça Mamalektetik Komiteti.
- OSMONKULOV, A. (1976), *Kırgızstanda El Agartuu İşlerinin Cana Ene Tilin Okutuununun Tarıhnan*, Frunze: Mektep Basması.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi: Tatar, Kazak ve Kırgız Lehleri Karşılaştırmalı Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SULTANOVA, Mahpurat (2007), *XIX. Kılımdın carımı XX. Kılımdın Başındağı Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı*, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Bölümü Doktora Tezi, Bişkek.
- YUDAHİN, K.K. (1965), *Kırgızsko-Russkiy Slovar’*, 1. Kniga, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- , (1965), *Kırgızsko-Russkiy Slovar’*, 2. Kniga, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

Türkbilig, 2009/17: 5-32.

Ufuk Deniz AŞCI

-----, (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, 1. Kniga, Frunze: Sovetskaya Entsiklopediya.

-----, (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, 2. Kniga, Frunze: Sovetskaya Entsiklopediya.

-----, (1988), *Kirgiz Sözlüğü*, c.I-II (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.